

آداب حضور

(بررسی آداب زیارت معصومین علیهم‌السلام)

داود حسینی

چکیده

هر عمل عبادی، آداب و دستورات ویژه‌ای دارد که با رعایت آنها، آن عمل به شکل صحیح انجام می‌پذیرد و ارزش و میزان تأثیرگذاری و ماندگاری آن بیشتر می‌شود. زیارت هم به عنوان یکی از اعمال عبادی، دارای آدابی است که توجه به این آداب و رعایت آنها نقش مؤثری در آثار تربیتی زیارت و ایجاد ارتباط با مزور و بهره‌بری از فضای معنوی زیارتگاه اولیای خدا دارد (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۱۰۲).

برای زیارت در متون اسلامی آداب متعددی بیان شده که برخی مربوط به پیش از انجام زیارت، و شماری مربوط به آداب حین زیارت، و برخی دیگر ناظر به اعمال پس از زیارت است. (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۵-۲۲) همچنین برخی از این آداب مربوط به قبولی زیارت است؛ اما بیشتر آنها جزء مستحبات زیارت به شمار می‌آیند. نقش رعایت این آداب در ارزشمندسازی زیارت به اندازه‌ای است که بعضی از فقها معتقدند اختلاف روایات در ثواب و پاداش زیارت معصومین علیهم‌السلام، ه میزان رعایت آداب زیارت بستگی دارد؛ هر چه رعایت آداب زیارت بهتر و دقیق‌تر باشد، به همان اندازه پاداش زائر هم بیشتر خواهد بود (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۴، ص ۱۴۸۳).

کلیدواژه‌ها: زیارت، زیارتنامه، آداب زیارت.

آداب (جمع ادب) در لغت به معانی مختلفی آمده است؛ مانند: حسن خلق، انجام خوبی‌ها، ریاضت نفس (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۴۶؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۹)، ادب در اصطلاح عبارت است از ملکه‌ای که فرد با رعایت آن، خود را از سرزنش حفظ می‌کند (حسینی زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۲۹۶). بعضی نیز ادب را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «هر راضت پسندیده‌ای که انسان در مورد فضیلتی از فضائل رعایت می‌کند». (همان)

آداب زیارت، علاوه بر منابع روایی و مزارات - که در ضمن نقل زیارتنامه‌ها به آداب زیارت اشاره کرده‌اند- در کتب فقهی برخی از فقیهان امامیه نیز آمده است؛ از جمله: کتاب الدروس شهید اول (۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۲-۲۵) النخبة فیض کاشانی (۱۴۱۸ق، ص ۱۷۲)، بحار الانوار علامه مجلسی (۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۱۸۶-۱۸۸) و الزیارة علامه امینی (۱۴۱۷ق، ص ۱۲۸). این آداب در منابع اهل سنت نیز آمده است؛ همچنان‌که خفاجی در شرح الشفاء قاضی عیاض (الخفاجی، ۱۳۲۷ق، ج ۳، ص ۱۰۰-۲۰۰) و امام محمد غزالی در احیاء علوم الدین (غزالی، ۱۳۸۴ش، ج ۱، ص ۵۸۸-۵۸۹) به بیان برخی از این آداب پرداخته‌اند. همچنین جمال‌الدین عبدالله فاکهی مکی شافعی (م. ۹۷۲ق) کتابی در آداب زیارت رسول خدا ﷺ با نام حسن التوسل فی آداب زیارة أفضل الرسل تألیف کرده و در آن، ۷۴ ادب برای زیارت رسول خدا ﷺ آورده است (امینی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۲۸).

ما در این پژوهش به بررسی و تحلیل محتوایی مهم‌ترین آداب زیارت معصومین علیهم‌السلام می‌پردازیم:

۱. پوشیدن لباس تمیز

نوع پوشش و نظافت لباس، معرف شخصیت انسان است. کسی که در ملاقات‌ها از لباس مناسب و ظیف استفاده نمی‌کند، ناخواسته خود را فردی غیر متعارف معرفی می‌کند. البته پوشیدن لباس‌های شیک و شهرت‌آور، صیت‌ساز نیست؛ ولی استفاده از لباس‌های

نامناسب و آلوده، موجب تنفر و دوری دیگران از انسان می‌شود؛ از این رو قرآن کریم به همه انسان‌ها سفارش می‌کند هنگامی که در اجتماع و عبادتگاه‌ها حاضر می‌شوند با وضع زیبا حاضر شوند: ﴿يَا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ﴾ (اعراف: ۳۱)

ذیل این آیه از امام رضا علیه السلام روایت شده که منظور از زینت، لباس است: «عن أبي الحسن الرضا علیه السلام فی قول الله: ﴿خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ﴾ قال: هي الثياب» (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۱۲؛ طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۹-۱۰)

یکی از آداب زیارت اولیای خدا نیز پوشیدن لباس نظیف و پاکیزه است (مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۴۵۸؛ ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۰۵؛ ابن طاووس، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۳۵۴) چنان‌که امام صادق علیه السلام در آداب زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام به محمد بن مسلم فرمود: «إِذَا أَتَيْتَ مَشْهَدَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام الْبَسْ أَنْظَفَ ثِيَابِكَ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۹۲). همچنین در آداب زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم وارد شده است: «وَالْبَسْ أَنْظَفَ ثِيَابِكَ» (مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۴۵۸)

حتی در بعضی روایات برای زیارت از راه دور هم به پوشیدن لباس تمیز توصیه شده است؛ برای نمونه، امام صادق علیه السلام فرمود: «اگر خواستی رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم یا امیرالمؤمنین علیه السلام یا فاطمه زهرا علیه السلام یا امام حسن و امام حسین علیه السلام را زیارت کنی، دو لباس تمیز بپوش و به بیابان برو» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۷۹). نیز در مرفوعه صفوان جمال نقل شده است:

هنگامی که با امام صادق علیه السلام - به خاطر احضار حضرت توسط منصور- هم فر بودم [در نقطه‌ای] حضرت به من فرمود: «شتر را بخوابان. اینجا قبر جدم امیرالمؤمنین علیه السلام است». شتر را خواباندم. حضرت پیاده شده، غسل نموده و لباسشان را عوض کردند و پابرهنه شدند و به من نیز فرمود چنین کنم. (همان، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۹۳)

بعضی فقها، بر اساس روایات وارده در این موضوع، به استحباب پوشیدن لباس تمیز هنگام زیارت فتوا داده‌اند. بنابراین ادب اجتماعی اقتضا دارد کسی که به محضر ولی خدا مشرف می‌شود، با پوششی آراسته و تمیز حاضر شود. (شبیبری زنجانی، مناسک الحج، ۱۴۲۷ق، ص ۳۹۳)

۲. غسل زیارت

یکی دیگر از آداب زیارت، غسل زیارت است؛ چنان‌که شهید اول در کتاب الدروس (۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳) به ا مطلب تصریح کرده است و فقها هم به استحباب غسل زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم‌السلام فتوا داده‌اند. (سارار دیلمی، ۱۴۱۴ق، ص ۵۲؛ مقدس اردبیلی، ۱۳۶۲ش، ج ۱، ص ۷۶؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۰؛ همدانی، ۱۴۲۱ق، ج ۶، ص ۶۵). شیخ انصاری نیز غسل زیارت پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه علیهم‌السلام را بنا بر مشهور مستحب می‌داند (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴). و معتقد است با استناد به کتاب‌های مصابیح الظلام (بهبهانی، ۱۴۲۴ق، ص ۲۹۳)، کشف اللثام (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۰) و ریاض (طباطبائی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۲۸۰) استحباب غسل زیارت نزد اصحاب، قطعی است. (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴) ایشان همچنین به نقل از غنیه (ابن زهره حلبی، بی‌تا، ص ۶۲) استحباب غسل زیارت را اجماعی دانسته و به نقل از ابن حمزه (ابن حمزه طوسی، ۱۴۰۸ق، ص ۵۴) مدعی عدم خلاف در استحباب غسل زیارت شده است (شیخ انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۶۴).

محقق نراقی، ضمن اشاره به مستحب بودن غسل ورود به حرم ائمه علیهم‌السلام، غسل برای ورود به هر مکان شریفی را مستحب می‌شمارد. (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۳۳۹) ابن جنید اسکافی نیز غسل برای ورود به هر مشهد و مکان شریفی، را مستحب دانسته است. (شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۰۰؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۵)

همچنین علامه بحرالعلوم در کتاب مصابیح الاحکام، استحباب غسل زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و ائمه معصومین علیهم‌السلام را امری قطعی دانسته است که فقهای امامیه در آثاری مانند مقنعه، مبسوط، الاقتصاد، الجمل و العقود، الکافی، مهذب، الوسیله، غنیه، الارشاد، سرائر و شراع به آن تصریح کرده‌اند. (علامه بحرالعلوم، ۱۴۲۷ق، ج ۲، ص ۴۶۸)

الف) ادله استحباب غسل زیارت

فقهای امامیه برای استحباب غسل زیارت، به دو دسته ادله استدلال کرده‌اند:

یک - شرافت مکانی

علامه در نهاییه اگرچه استحباب غسل دخول در حرم ائمه علیهم السلام را مانند سایر غسل های مکانی به روایات استناد داده، اما غسل زیارت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و زیارت ائمه معصومین علیهم السلام را مانند سایر غسل های فعلیه به روایات استناد نداده است (علامه حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۸).

علامه در پهایه (همان) و فاضل هندی در کشف اللثام (فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۶۳) شرافت مکانی و صیمری در کشف الالباس (۱۴۱۷ق، ص ۳۴۱)، علاوه بر روایات، شرافت مکانی را دلیل استحباب غسل دخول در حرم رسول خدا صلی الله علیه و آله و مشاهد ائمه علیهم السلام دانسته اند.

دو - روایات غسل زیارت

صفوان از کیفیت زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام سؤال کرد. امام صادق علیه السلام فرمود: «يَا صَفْوَانُ إِذَا أَرَدْتَ ذَلِكَ فَاغْتَسِلْ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۹۲)

چنین در آداب زیارت امام رضا علیه السلام آمده است: «إِذَا أَرَدْتَ زِيَارَةَ قَبْرِ أَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى علیه السلام بِطُوسٍ فَاغْتَسِلْ...». (شیخ صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۶۰۲)

در سیره عملی امام صادق علیه السلام نیز آمده است که حضرت هنگام زیارت امیرالمؤمنین علیه السلام از مرکب پیاده شد، غسل کرد... و به من فرمود: «تو هم چنین کن». (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۹۳)

سلیمان بن عیسی درباره زیارت اهل بیت علیهم السلام از راه دور نقل می کند که امام صادق علیه السلام فرمود:

إِذَا لَمْ تَقْدِرْ عَلَى الْمَجِيءِ فَإِذَا كَانَ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاغْتَسِلْ أَوْ تَوَضَّأْ وَاصْعِدْ إِلَى سَطْحِكَ...» (همان، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۵۷۸)

هنگامی که قادر بر آمدن نیستی، وقتی روز جمعه فرارسید، غسل کن یا وضو بگیر و به بالای ساختمان برو...

بعضی از فقها اولویت استحباب غسل زیارت از نزدیک را از استحباب غسل زیارت از

راه دور استفاده کرده‌اند. (اصفهانی، ۱۴۲۷ق، ج ۲، ص ۲۰۵).

بسیاری از فقهای شـعه، با توجه به روایات مختلفی که وجود دارد، بر استحباب غسل زیارت فتوا داده‌اند؛ چنان‌که صاحب وسیله، آن را مستحبی می‌داند که مخالفی ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۲ق، ج ۱، ص ۴۹۲)، ابن زهره ادعای اجماع دارد (ابن زهره حلبی، ۱۴۱۷ق، ص ۶۲) و صاحب جواهر آن را مشهور می‌شمرد. (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۵، ص ۴۶) عده زیادی از فقهای یعه نیز به استحباب غسل زیارت تصریح کرده‌اند. (مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۵۱؛ طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۴۰؛ علامه حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۷۸)؛ چنان‌که مجلسی در لوامع صاحبقرانی مدعی شده است که روایات استحباب غسل زیارت در حد تواتر است (مجلسی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۵۷)

ب) غسل زیارت امام حسین علیه السلام

یکی از مباحث مهم درباره غسل زیارت، روایات متعارضی است که درباره غسل زیارت امام حسین علیه السلام وارد شده است.

یک. روایات عدم استحباب غسل زیارت امام حسین علیه السلام

دسته‌ای از روایات به عدم استحباب غسل زیارت تصریح دارند؛ از جمله:
- صحیح‌ه عیص بن قاسم که از امام صادق علیه السلام درباره غسل زیارت امام حسین علیه السلام سؤال می‌ند. امام علیه السلام می‌فرماید: «غسل ندارد». (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۲۹)^۱
- مجهوله ابویسع از امام صادق علیه السلام: او می‌گوید: «فردی از حضرت درباره غسل زیارت امام حسین علیه السلام سؤال کرد و من می‌شنیدم حضرت فرمود: غسل ندارد» (همان).

دو. روایات دال بر استحباب غسل زیارت امام حسین علیه السلام

دسته‌ای از روایات بر استحباب غسل زیارت امام حسین علیه السلام تصریح دارند؛ مانند:
- حسین بن ثویر از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود: «إِذَا آتَيْتَ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام»

۱. مجلسی این روایت را صحیح می‌داند.

فَأَغْتَسِلَ عَلَى شَاطِئِ الْفُرَاتِ» (کلینی، ۳۷۵ش، ج ۹؛ ص ۳۰۸)؛ «هنگامی که به زیارت قبر اباعبدالله الحسین علیه السلام آمدی، در شط فرات غسل کن».

- یونس کناسی از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند: «إِذَا أَتَيْتَ قَبْرَ الْحُسَيْنِ علیه السلام فَاتِّبِ الْفُرَاتَ وَ اغْتَسِلْ بِحِيَالِ قَبْرِهِ...» (همان، ۳۷۵ش، ج ۴، ص ۵۷۲) «هنگامی که به زیارت قبر امام حسین علیه السلام آمدی، به فرات برو و در کنار قبر حضرت غسل کن».

وجه جمع: در جمع بین این دو دسته روایات گفته شده است: بین این دو دسته روایات، منافاتی وجود ندارد؛ زیرا جواب منفی حضرت در پاسخ سؤال‌کننده، از توهم وجوب غسل است که ترک آن مستوجب عقاب است؛ از این رو حضرت در دفع این توهم می‌فرماید غسل ندارد؛ یعنی غسل آن واجب نیست؛ اگرچه مستحب است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۴؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۹، ص ۱۳۰).

۳. رقت قلب هنگام دخول به حرم

ی دیگر از آداب زیارت، داخل شدن در حرم با احساس خشوع و رقت قلب است (فیض کاشانی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۲؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۱۰۲). صاحب جواهر در این باره می‌نویسد: «حضور در حرم معصومین علیهم السلام به خاطر دریافت رحمت نازله از جانب پروردگار است و این رحمت زمانی دریافت می‌شود که انسان با خشوع و رقت قلب وارد حرم شود. (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۱۰۲)

بعضی از علما رعایت خضوع و انکسار را مستحب دانسته و از آداب زیارت رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله شمرده‌اند (ابن حجر هیتمی، ۲۰۰۰م، ص ۷۷ و ۸۰؛ سمهودی، ۲۰۰۶م، ج ۲، ص ۵۷۳؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳).

در زیار نامه معصومین علیهم السلام نیز ورود با سکینه و خشوع سفارش شده است؛ چنان‌که ابن مشهدی در زیارت معصومین علیهم السلام و شهید اول در زیارت امام حسین علیه السلام در شب و روز عید قربان آورده‌اند:

وَ اَخْشَعُ لِرَبِّكَ وَ اِبْكُ، فَإِنْ خَشَعَ قَلْبُكَ وَ دَمَعَتْ عَيْنَاكَ فَهُوَ عَلَامَةُ الْقَبُولِ وَ الْإِذْنِ.

(ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۸۸؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۱۵۴)

خود را برای پروردگارت خاشع کن و گریان شو. اگر قلبت خاشع شد و اشک از دیدگانت جاری گشت، این علامت قبولی زیارت و صدور اذن از جانب معصوم علیه السلام است.

۴. خواندن اذن ورود

اذن به معنای اعلان اجازه، اراده و رخصت در چیزی است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶ق، ص ۷۱) اجازه گرفتن برای ورود به فضایی که نباید بدون اجازه صاحب آن وارد شد، از سفارش‌های قرآن است؛ آنجا که می‌رماید: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْذِنُوا﴾ (نور: ۲۷)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! در خانه‌هایی غیر از خانه خود وارد نشوید تا اجازه بگیرید».

بر اساس این آموزه قرآنی، ورود به حریم خصوصی دیگران، بدون اذن آنان، ممنوع است. وارد شدن به حریم خصوصی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز، علاوه بر این عمومات، طبق آیه ۵۳ سوره احزاب نیازمند اذن است: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ﴾ (احزاب: ۵۳)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در خانه‌های پیامبر داخل نشوید، مگر به شما اذن داده شود».

بر اساس این آیه، ورود بدون اذن به حریم خصوصی رسول خدا صلی الله علیه و آله در زمان حیات ایشان ممنوع است. حال آیا مفاد آیه شریفه، پس از حیات ایشان را نیز شامل می‌شود؟ همچنین آیا حرم اهل بیت ایشان هم از مصادیق حریم نبوت و ولایت است که داخل شدن به آنها نیازمند اذن است؟

در روایتی که شیخ طوسی آن را از سه طریق از ابن عباس نقل می‌کند، امام حسن علیه السلام به برادرش امام حسین علیه السلام وصیت کرد تا ایشان را در کنار پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله دفن کند. سپس فرمود: مرا کنار جدم رسول خدا صلی الله علیه و آله دفن کنید. به درستی که تنها من به رسول خدا صلی الله علیه و آله و

خانه او محق هستم نسبت به کسانی که بدون اذن داخل خانه ایشان شده‌اند و نه اذن مکتوبی بعد از پیامبر برای آنان آمده است؛ درحالی که خداوند در کتابش فرموده: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، وارد خانه ای پیامبر نشوید، مگر آنکه به شما اذن داده شود». (احزاب: ۵۳) به خدا قسم به آنان در زمان حیات رسول خدا اجازه ورود به خانه پیامبر، بدون اذن، داده نشده بود و پس از وفات پیامبر هم چنین اذنی برای آنان نیامده است؛ درحالی که به ما، در آنچه پس از رسول خدا ﷺ به ارث گذاشته شده، اجازه تصرف داده شده است. (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۶۰)

بنابراین امام مجتبیٰ (علیه السلام) با استدلال به آیه ۵۳ سوره احزاب، نیاز به اذن ورود را برای پس از ممات حضرت لازم می‌شمرد و می‌گفت که کسانی که می‌خواهند وارد بیت (حرم) رسول الله ﷺ شوند، یا باید از کسانی باشند که نیاز به اذن ندارند یا از کسانی باشند که به آنها اذن داده شده است. در نتیجه یکی از آداب زیارت حرم‌های مطهر پیامبر ﷺ و ائمه معصومین (علیهم السلام) خواندن اذن دخول است. (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۶۴، کفعمی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۷۶)

فقها توصیه کرده‌اند اذن دخول، مأثور باشد: «و أن یستأذن فی الجمیع بالمأثور» (فیض کاشانی، (بی تا)، ج ۱، ص ۳۹۷)؛ زیرا حرم‌های معصومین (علیهم السلام)، بیوت پیامبر ﷺ و آل او محسوب می‌شود و برای ورود به خانه، همان‌طور که صاحب خانه خواسته اذن بگیرد. کما اینکه برای خواندن رسول خدا ﷺ می‌فرماید: رسول خدا را اینگونه صدا بزنید: یا نبی الله و یا رسول الله (قمی، تفسیر القمی، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۱۱۰)؛ از این رو در اذن دخول گفته می‌شود: «اللَّهُمَّ إِنِّي قَدْ وَقَفْتُ عَلَى بَابِ بَيْتٍ مِنْ بُيُوتِ نَبِيِّكَ، وَ آلِ نَبِيِّكَ عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمُ السَّلَامُ وَ قَدْ مَنَعَتِ النَّاسَ الدُّخُولَ إِلَى بُيُوتِهِ إِلَّا بِإِذْنِ نَبِيِّكَ...». (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۵۵؛ شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۶۴؛ کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۴۷۲ و ۲۸۳)

در منابع روایی و مزارات هم توصیه شده هنگام زیارت پیامبر ﷺ یا جانشینان معصوم ایشان، جلو در ورودی حرم توقف کن و اذن دخول بخوان. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۵۵؛

شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۶۵) شیخ مفید، ابن مشهدی (۱۴۱۹، ص ۱۱۷، ۲۷۷ و ۴۰۴) (سید بن طاووس، ۱۴۱۶ق، ص ۲۰۰) و شهید اول (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳؛ کفعمی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۶۷) برای آن اذکار خاصی را روایت کرده‌اند.

از مجموعه روایات خواندنِ اذن دخول می‌توان استفاده کرد که یکی از آداب زیارت همه معصومین علیهم‌السلام، خواندن اذن دخول مأثور است. اذن دخول‌های نقل شده برای بعضی از معصومین علیهم‌السلام را می‌توان برای سایر معصومینی استفاده کرد که برای زیارت آنان اذن دخول خاص وارد نشده است. همچنین ادب اقتضا می‌کند بدون اذن دخول، وارد حرم امامزادگان و فرزندان معصومین علیهم‌السلام نشویم.

۵. عتبه‌بوسی

«عتبه» یا «آستان» به معانی مختلفی آمده است؛ مانند: «چوب زیرین چارچوب در، درگاه، درگه، و صید، فناء، کفش‌کن، ساحت حضرت و قسمت جلو خانه که به در خانه نزدیک است». (دهخدا، ۱۳۷۷ش، واژه آستان)

اصطلاح «عتبه‌بوسی یا آستانه‌بوسی یا آستان‌بوسی» - که یک اصطلاح ادبی است - به مفهوم خدمت رسیدن و تشریف یافتن به مکان‌های مقدس یا حضور بزرگان رسیدن است و کنایه از این است که هنگام حضور یافتن در محضر بزرگان، شایسته است، همچون قدما، بر آستانه در بوسه زنند. (صدر حاج سیدجوادی، ۱۳۷۵ش، ج ۱، ص ۶۳)

میان خلفای اسلامی اولین بار برای سفاح، او خلیفه عباسی، زمین‌بوسی انجام شد و کم‌کم به عنوان سنتی رسمی، در دربار عباسیان رواج یافت و به مرحله‌ای رسید که در خاصی از قصر حاکم، برای ورود و آستان‌بوسی اختصاص یافت و به «باب العتبه» معروف شد. (یاقوت حموی، ۱۹۸۳م، ج ۲، ص ۲۵۱؛ ابن کثیر، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱، ص ۱۶۹؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ق، ج ۱۶، ص ۱۱۱) این گونه احترام گذاشتن، کم‌کم به ادب زیارت اولیا هم تبدیل گشت و مردم هنگام ورود به مکان‌های مقدس و امامزاده‌ها، با بوسیدن چهارچوب درهای ورودی صحن و حرم، احترام خود را به مزور ابراز می‌کردند.

اگرچه شهید اول (۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۵)، فیض کاشانی (بی تا، ج ۱، ص ۳۹۸) و علامه مجلسی (۱۴۰۳، ج ۹۷، ص ۱۳۴ و ۱۳۶) بوسیدن عتبه را به عنوان یکی از آداب زیارت نقل کرده‌اند، اما خود تصریح کرده‌اند که دلیل مستندی بر استحباب بوسیدن آستان و درگاه نداریم. (همان) بوسیدن آستانه و زمین، یک ادب مأثور نیست و از ائمه علیهم السلام نقل نشده است. (ری شهری، ۱۳۸۶ش، ص ۲۰۹) به همین جهت بعضی از فقها به شدت از آن عمل منع کرده‌اند. (خامنه‌ای؛ سخنان رهبری در کهکیلویه و بویر احمد، در آستانه محرم ۱۴۱۵، ۱۳۷۳/۳/۱۷)

ابوحمزه ثمالی می‌گوید: امام سجاد علیه السلام به کوفه آمد، وقتی حضرت را دیدم و شناختم، خودم را بر قدم‌های حضرت انداختم و آنها را بوسیدم. حضرت سر من را با دستانش بلند کرد و فرمود: «ای اباحمزه، سجود فقط برای خداوند است». (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۱۰۱) اما سجده کردن بر آستان زیارتگاه‌ها - که بعضی از مردم انجام می‌دهند - اگر برای خدا و به خاطر شکر الهی بر این توفیق باشد، مانعی ندارد؛ ولی چنانچه به نیت سجده به مزور باشد، مردود است. بنابراین مورد نهی شدید فقها قرار گرفته است و آنان آن عمل را عملی حرام شمرده‌اند. (طباطبائی یزدی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۵۸۷؛ خمینی، ۱۴۲۶ق، ص ۱۴۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۵ش، ج ۱، ص ۸۲)

آنچه مورد سفارش فقهای شیعه قرار گرفته، بوسیدن در حرم یا چارچوب در یاد تگیره در است؛ اما خم شدن و بوسیدن آستانه و عتبه در و قرار دادن پیشانی بر آن، مورد نهی بوده و حرام شمرده شده است (خمینی، ۱۳۶۸ش، ص ۱۴۷؛ جوادی آملی، ۱۳۸۵ش، ج ۱، ص ۸۲). بر فرض جواز بوسیدن عتبه، در این زمان که وهابیت شیعیان را به غلو، شرک و سجده برای ائمه علیهم السلام متهم کرده‌اند، رفع چنین اتهاماتی اقتضا می‌کند که از بوسیدن عتبه خودداری شود.

۶. با پای راست وارد شدن

یکی از آداب ورود به اماکن مقدس مانند مساجد و حرم‌های معصومین علیهم السلام ورود با پای راست است. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۵۶؛ شهید ثانی، بی تا، ج ۱، ص ۳۹۲؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۳۰؛ مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۳۹۹) در کتاب الفقه علی المذاهب الأربعة و

مذهب اهل البیت علیهم السلام، در آداب زیارت قبر رسول خدا صلی الله علیه و آله، بر استحباب ورود با پای راست تصریح شده است (جزیری و دیگران، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۹۵۴). بیخ صدوق، مفید و ابن مشهدی نیز در آداب زیارت رسول خدا صلی الله علیه و آله چنین روایت کرده‌اند: «ثُمَّ ادْخُلْ مُقَدِّمًا رِجْلَكَ الْيُمْنَى» (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۳۰؛ مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۳۹۹)

حس — بن ثویر نقل می‌کند که امام صادق علیه السلام درباره چگونگی زیارت امام حسین علیه السلام فرمود: «ثُمَّ ادْخُلْ رِجْلَكَ الْيُمْنَى قَبْلَ الْيُسْرَى». (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۶)

بر اساس این روایات، بعضی از فقها به استحباب ورود به حرم معصومین علیهم السلام با پای راست فتوا داده‌اند (شبیری زنجانی، ۱۴۲۷ق، ص ۳۹۳؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص ۳۹).

۷. بوسیدن ضریح

یکی دیگر از آداب زیارت، بوسیدن ضریح معصومین علیهم السلام و تبرک جستن به آن (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ص ۳۷؛ امینی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۶۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۱۳۶) در صورت امکان است؛ چنان‌که شیخ مفید، شیخ طوسی، شهید اول، سید بن طاووس و شهید ثانی به این امر تصریح کرده‌اند: «وَقَبْلَ الْقَبْرِ». (مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۴۶۲، ۴۶۶ و ۴۷۸؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۹۱؛ شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۲۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۲) اما در صورت تقیه، اولی ترک بوسیدن است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۷، ص ۱۳۶) بعضی از فقهای شیعه نیز به استحباب بوسیدن ضریح معصومین علیهم السلام فتوا داده‌اند (ابن ادریس، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۶۵۸؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۹۹؛ بحرانی، آل عصفور، ۱۴۲۱ق، ج ۱۷، ص ۴۲۱).

ذهبی در شرح حال احمد بن عبدالمنعم می‌نویسد: «از احمد حنبل درباره مَسِّ قبر پیامبر صلی الله علیه و آله و بوسیدن آن سؤال شد. او در جواب گفت: لا بأس بذالك» وی در ادامه روایت می‌نویسد:

عبدالله بن احمد حنبل این روایت را نقل کرده است و می‌گوید: «اگر کسی بگوید چرا صحابه قبر رسول خدا صلی الله علیه و آله را نمی‌بوسیدند، گفته می‌شود آنان به خود رسول خدا دسترسی داشتند. دست رسول خدا صلی الله علیه و آله را می‌بوسیدند و از آب وضو و موی پیامبر

تبرک می‌جستند؛ ولی ما چون چنین امکانی برایمان میسر نیست، به قبر آن حضرت ملتزم می‌شویم و آن را لمس می‌کنیم و می‌بوسیم». (ذهبی، ۱۴۱۰ق، ص ۵۵)

ابن ادريس در سرائر می‌نویسد:

صورت بر قبر نهادن و بوسیدن قبر جایز نیست، مگر قبور رسول خدا و ائمه علیهم‌السلام، زیرا جواز و عدم جواز بوسیدن قبر، حکم شرعی است که جواز و استحباب آن نیاز به دلیل شرعی دارد و اگر اجماع دو طایفه بر جواز تعفیر و تقبیل بر قبور ایشان: هنگام زیارت آنها نبود، این اعمال جایز نبود. (ابن ادريس، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۶۵۸)

شهاب‌الدین الخفاجی نیز می‌نویسد: «احمد بن حنبل و طبری قائل به جواز تقبیل شده‌اند؛ زیرا روایت شده که ابوایوب انصاری به قبر چسبیده بود». (الخفاجی، ۱۳۲۷ق، ج ۳، ص ۵۷۷)

بنابراین بوسیدن قبر و ضریح انبیا و ائمه معصومین علیهم‌السلام جایز، و یکی از آداب زیارت است.

۸. رو به ضریح و پشت به قبله زیارت خواندن

یکی دیگر از آداب زیارت، رو به ضریح و پشت به قبله ایستادن در حال زیارت است. (شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۴)

شیخ مفید در کتاب المزار در آداب زیارت امیرالمؤمنین علیه‌السلام (بی تا، ص ۷۸)، شیخ طوسی در تهذیب (۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۵۴)، ابن قولویه در کامل الزیارات (۱۳۵۶ش، ص ۱۹۷ و ۲۳۰)؛ ابن مشهدی در المزار الکبیر (۱۴۱۹ق، ص ۴۱۴) از امام صادق علیه‌السلام در آداب زیارت امام حسین علیه‌السلام، کفعمی در بلد الامین و سیدبن طاووس در آداب زیارت امام موسی بن جعفر علیه‌السلام (کفعمی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۸۳)؛ ابن طاووس، ۱۴۱۶ق، ص ۱۹۸-۲۰۰) و در آداب زیارت امام هادی علیه‌السلام و امام عسکری علیه‌السلام (کفعمی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۸۳) تعبیرهایی شبیه به این الفاظ آورده‌اند: «حَتَّى تَسْتَقْبِلَ الْقَبْرَ وَ اجْعَلَ الْقِبْلَةَ بَيْنَ كَتْفَيْكَ وَ اسْتَقْبِلْ بِوَجْهِكَ وَجْهَهُ».

۱ سنت نیز یکی از آداب زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را رو قبر شریف حضرت ایستادن و آن حضرت را زیارت کردن بیان کرده‌اند؛ چنان‌که خفاجی می‌نویسد:

پشت به قبله کردن، مذهب شافعی و جمهور است و از ابی حنیفه هم چنین نقل

شده. ابن همام می‌گوید: آنچه از ابی‌حنیفه نقل شده که هنگام زیارت باید رو به قبله کرد، مردود است؛ به سبب آنچه ابن‌عمران نقل کرده که سنت آن است که رو به قبر شریف کند و قبله را پشت سر قرار دهد و این مذهب صحیح ابوحنیفه است» (الخفاجی، ۱۳۲۷ق، ج ۳، ص ۱۷۱).

خفاجی در ادامه می‌نویسد:

قول کسانی که می‌گویند هنگام زیارت باید رو به قبله و پشت به ضریح کرد، قابل اعتبار نیست؛ زیرا رسول خدا ﷺ در ضریحش زنده است، به زائرش آگاهی دارد و کسی که در حیات رسول خدا ﷺ به حضور ایشان می‌رسید، به سوی ایشان توجه می‌کرد، هم‌اکنون هم باید هنگام زیارت به سوی قبر ایشان توجه کند. (همان).
ابن حجر هم پشت به قبله و رو به حرم شریف نبوی بودن را مذهب جمهور علمای اهل سنت می‌داند. (امینی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۳۶)

۹. خواندن زیارت مأثور

از دیگر آداب زیارت، خواندن زیارت‌هایی است که در کتب معتبر آمده و از ائمه اهرین علیهم‌السلام رسیده است. (شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۳؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۷، ص ۴۲۱؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۹۸).
در منابع روایی، ابواب مختلفی تدوین گردیده و روایاتی نقل شده است که بر استفاده از ادعیه، اذکار و زیارتنامه‌های مأثور تصریح دارد. شیخ حر عاملی در اکثر ابواب عبادی کتاب وسائل، باب‌هایی را با عنوان الدعاء بالمأثور آورده است. (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ۴، ۵، ۶، ۷، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴ و...)

با استفاده از مجموع روایات و اقوال فقها می‌توان گفت: مستحب است در مواردی که برای معصومین و امامزادگان علیهم‌السلام زیارت مأثور وجود دارد، از زیارتنامه مأثور استفاده شود.
مرحوم فیض کاشانی در این باره می‌نویسد: «ویزور بالمأثور سیما الجامعة». (فیض کاشانی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۲؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۹۸) همچنین صاحب جواهر پس از نقل

سخنان شهید ثانی در آداب زیارت رسول خدا ﷺ که گفته است: «بر مزور سلام می کند و با مآثور و یا آنچه حضور ذهن دارد، او را زیارت می کند»، تصریح می کند که استفاده از مآثور جامع تر است. (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۸۴)

علاوه بر دستورات کلی - که در منابع روایی بر خواندن دعاها و اذکار مآثور وارد شده است (شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۲۸۰؛ محقق ثانی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۳۱۶؛ فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق) - زیارتنامه های خاصه ای که برای زیارت معصومین علیهم السلام در زمانها و مکانهای خاص از معصومین علیهم السلام روایت شده، زیارتنامه هایی که به «زیارات مطلقه» معروف هستند، مانند زیارت «امین الله» از امام سجاد علیه السلام (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۹۲؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۷۳۸؛ سید ابن طاووس، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۷۳) و «زیارت جامعه کبیره» از امام هادی علیه السلام (شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲، ص ۲۷۲) و سایر زیارتنامه های عامی که از امام صادق علیه السلام برای زیارت رسول خدا ﷺ و سایر معصومین علیهم السلام از راه دور روایت شده (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۲۲۸) و همچنین زیارتنامه های مطلقه که برای همه معصومین علیهم السلام قرائت می شود (کلینی، ۱۳۷۵ش، ج ۴، ص ۵۷۹؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۴۲؛ شیخ صدوق، ۱۳۷۵ق، ج ۲، ص ۲۷۲؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۹۵؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۶۰۹؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۷۳۸؛ ابن مهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۲۸۲؛ ابن طاووس، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۲۷۳) یا صلوات خاصه ای که برای زیارت رسول خدا ﷺ و ائمه معصومین علیهم السلام قرائت می گردد (طوسی، ۱۴۱۱ق، ص ۴۰۳؛ ابن طاووس، ۱۳۳۰ق، ص ۴۸۹؛ کفعمی، ۱۴۱۸ق، ص ۲۸۹) همگی نشان دهنده اولویت در بهره گیری از زیارتنامه های مآثور است.

۱۰. خواندن نماز زیارت

خواندن نماز زیارت، از دیگر آداب زیارت است (مفید، ب، ۱۴۱۳ق، ص ۸۳؛ مفید، الف - ۱۴۱۳ق، ص ۲۱۲؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۹۰؛ ابن طاووس، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۶۶؛ ابن مهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۶۹)؛ چنان که شهید اول در کتاب الدروس می نویسد: «ششمین مورد از آداب زیارت، اقامه دو رکعت نماز بعد از فراغ از زیارت است» (شهید اول، ۱۴۱۷ق، ج ۲،

ص ۲۳). فقها به استحباب نماز زیارت فتوا داده‌اند (فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۱۳۹؛ محقق ثانی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۴۸۷؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۵، ص ۵۱۲؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶ق، ج ۴؛ حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۹، ص ۲۶۷؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۲۰، ص ۱۰۰). بحث نماز زیارت در دو قسمت قابل بررسی است. الف) نماز زیارت معصومین. ب) نماز زیارت امامزادگان غیر معصوم

الف) ادله روایی نماز زیارت معصومین علیهم‌السلام

دسته اول: روایات دال بر استحباب نماز زیارت از نزدیک

روایات فراوانی درباره نماز زیارت چهارده معصوم علیهم‌السلام وارد شده است که برخی از آنها از نظر سندی صحیح است. روایاتی که بعد از زیارت قبر معصوم از نزدیک، به خواندن نماز زیارت سفارش می‌کنند، فراوانند؛ برای مثال روایت شده است:

- بعد از زیارت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و حضرت زهرا علیها‌السلام: «تُصَلِّي صَلَاةَ الزِّيَارَةِ». (ابن مشهدی،

۱۴۱۹ق، ص ۶۹؛ ابن طاووس، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۶۲۵)

- در آداب زیارت امیرالمؤمنین علیه‌السلام: «عِنْدَ الرَّأْسِ فَصَلِّ رَكَعَتَيْنِ». (مفید، بی تا، ص ۸۳-۸۴)

- بعد از زیارت ائمه بقیع علیهم‌السلام: «وَصَلِّ لِكُلِّ إِمَامٍ رَكَعَتَيْنِ زِيَارَةً» (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ص ۲۵)

- بعد از زیارت امام هشتم علیه‌السلام: «وَصَلِّ رَكَعَتَيْنِ تَقْرَأُ فِي إِحْدَاهُمَا يَسُ وَفِي الْأُخْرَى الرَّحْمَنَ» (ابن

قولویه، ۱۳۵۶ش؛ ص ۳۱۳؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۶۰۵؛ شیخ صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۲،

ص ۲۷۰؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۸۹)

همچنین صفوان جمال از امام صادق علیه‌السلام روایت می‌کند که در روز اربعین، امام حسین علیه‌السلام

زیارت شود و پس از زیارت، دو رکعت نماز زیارت اقامه شود. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶،

ص ۱۱۳)

در زیارت سایر معصومین علیهم‌السلام نیز به نماز زیارت سفارش شده است (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش،

ص ۲۱۳، ۳۱۴ و ۳۱۵؛ ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۵۸۵-۵۹۰). بنابراین می‌توان گفت روایات

استحباب نماز زیارت معصومین علیهم‌السلام از نزدیک، در حد متواتر است.

دسته دوم: روایات استحباب نماز زیارت از راه دور

دسته دیگری از روایات وارده درباره نماز زیارت، روایاتی است که بر استحباب نماز زیارت، حتی از راه دور، دلالت دارد؛ مانند: حیحه ابن ابی عمیر از امام صادق علیه السلام درباره زیارت معصومین علیهم السلام از راه دور:

إِذَا بَعَدَتْ بِأَحَدِكُمُ الشُّقَّةَ وَنَأَتْ بِه الدَّارُ فَلْيَعْلُ أَعْلَى مَنْزِلِهِ وَلْيَصَلِّ رَكَعَتَيْنِ وَ... (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۲۸۶؛ کلینی، ۱۳۷۵ش، ج ۴، ص ۵۸۷؛ شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۹۹)

هرگاه راه یکی از شما دور بود، بر بلندای منزل خویش برود و دو رکعت نماز بخواند و با سلام به قبرهای ما اشاره کند.

با توجه به اینکه استحباب نماز زیارت از راه دور مستند است، می توان به این روایت برای استحباب نماز زیارت از راه نزدیک هم استناد کرد.

دسته سوم: روایات دال بر سیره معصومین علیهم السلام

در روایات است وقتی امام صادق علیه السلام قبر حضرت علی علیه السلام را زیارت کرد، بعد از زیارت شش رکعت نماز خواند (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۴، ص ۳۷۹). (دو رکعت به نیت زیارت ابراهیم مؤمنین علیهم السلام، دو رکعت برای زیارت حضرت آدم علیه السلام و دو رکعت برای زیارت حضرت نوح علیه السلام).

ب) روایات دال بر استحباب نماز زیارت غیر معصوم

در منابع مزارات، به خواندن نماز زیارت برای امامزادگان غیر معصوم، شهدا، اصحاب معصومین و اویای خدا نیز توصیه شده است؛ مانند:

- درباره نماز زیارت ابراهیم، فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله، گفته شده است: «وَيَصَلِّي رَكَعَتَيِ الزِّيَارَةِ مَنُذُوبًا قُرْبَةً إِلَى اللَّهِ». (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۹۰)

- در زیارت قبر علی اکبر امام حسین علیهما السلام آمده است: «تُصَلِّي رَكَعَتَيْنِ وَتُكَبِّرُ بَعْدَهُمَا مِنَ الصَّلَاةِ»

عَلَى النَّبِيِّ وَآلِهِ». (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۴۳۲)

- در زیارت حضرت حمزه، به اقامه نماز زیارت سفارش شده است: «فَصَلِّ عِنْدَ قُبُورِ الشُّهَدَاءِ» (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۲۴)

- در زیارت حضرت ابوالفضل علیه السلام آمده است: «ثُمَّ انْحَرْفِ إِلَى عِنْدِ الرَّأْسِ فَصَلِّ رَكَعَتَيْنِ» (مفید، بی تا، ص ۱۲۳؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۷۲۶)

درباره نماز زیارت غیر معصوم چند نکته قابل ذکر است:

یک - آنچه درباره نماز زیارت غیر معصوم بیان شده، سخن بزرگان است؛ نه متن حدیث. دو- در مطالب نقل شده، قید نماز زیارت نیامده است؛ تنها درباره ابراهیم، فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله، عنوان «رَكَعَتَي الزِّيَارَةِ» آمده است. بنابراین نمی توان نماز بعد از زیارت غیر معصوم را به نیت زیارت خواند.

از آیت الله بهجت درباره نیت نماز زیارت برای امامزادگان استفتا شد. ایشان در پاسخ نوشتند: «هر جا نماز زیارت وارد شده است، به نیت نماز زیارت خوانده شود. اما اگر نماز زیارت وارد نشده است، به نیت رجا و هدیه ثواب آن به مزور بخواند». (بهجت فومنی، ۱۴۲۸ق، ج ۲، ص ۱۱۱).

با توجه به مجموع روایات وارد شده می توان گفت: بعد از زیارت معصومین علیهم السلام و انگشت شماری از پیامبرزادگان و امامزادگان مانند ابراهیم، فرزند رسول خدا صلی الله علیه و آله، علی اکبر امام حسین علیه السلام و شهدای کربلا (کفعمی، ۱۴۰۵ق، ص ۵۰۳-۵۰۵) تصریح به نماز زیارت شده است، بنابراین می توان برای آنها نماز را به نیت نماز زیارت اقامه کرد. اما برای سایر امامزادگان و شهدا و اولیای خدا، نماز با نیت هدیه و رجا رسیدن به ثواب خوانده شود؛ زیرا در روایاتی که دستور به نماز برای امامزادگان و شهدا شده، عبارت «فَصَلِّ رَكَعَتَيْنِ» (مفید، بی تا، ص ۱۲۳؛ طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۲، ص ۷۲۶). آمده است و قید نماز زیارت ندارد.

۱۱. تلاوت قرآن و هدیه به مزور

از دیگر آداب زیارت، تلاوت آیاتی از قرآن کریم و هدیه کردن ثواب آن به مزور است.

(شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۲) شهید اول و فیض کاشانی ا عمل را باعث انتفاع زائر و تعظیم مزور می‌شمارند (همان). کاشف الغطا در کتاب المختصر در آداب زیارت حضرت حمزه می‌نویسد: «و تقرأ شيئاً من القرآن و تهدي ثواب الجميع لهم». (کاشف الغطا، ۱۴۲۳ق، ص ۱۳۰) همچنین در زیارت حضرت خدیجه عليها السلام می‌نویسد: «و إن شئت ان تقرأ شيئاً من القرآن و تهدي ثوابه لها». (همان، ۱۴۲۳ق، ص ۱۳۶)

اگرچه در چنین اماکنی تلاوت سوره خاصی سفارش نشده، ولی در نماز زیارت معصومین عليهم السلام تلاوت بعضی سوره‌ها مورد توصیه قرار گرفته است. (مفید، بی تا، ص ۸۳ و ۹۰؛ ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۶۹) از این رو شاید بتوان گفت در حرم‌های معصومین عليهم السلام، تلاوت سوره الرحمن، سوره یس، سوره قدر و آیه الکرسی افضل باشد؛ زیرا در روایات، خواندن این سوره‌ها و آیات از فضیلت بیشتری برخوردارند (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۶۹)

مجلسی اول، پس از صیه به خواندن ادعیه مأثور، می‌نویسد: «و يستحب عند الزيارة أن يقرأ القرآن. و روى قراءة قل هو الله احد». (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۱، ص ۴۶۹)

۱۲. خواندن زیارت وداع هنگام قصد بازگشت

خواندن «زیارت وداع» یا خدا حافظی، یکی دیگر از آداب زیارت معصومین عليهم السلام و امامزادگان است (شهید اول، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۲۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۸ق، ص ۱۷۲؛ سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۱۵، ص ۵۰).

غزالی در آداب زیارت رسول خدا صلى الله عليه وآله وسلم می‌نویسد: «يودع رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ويسأل الله عز وجل أن يرزقه العوده إليه» (غزالی، ۱۳۸۶ش، ج ۱، ص ۲۶۱)

در منابع شیعه هم به این موضوع تصریح شده است؛ مانند موثقه کالصحیحه یونس بن یعقوب (مجلسی، ۱۳۶۳ش، ج ۱۸، ص ۲۷۷) و حسنہ معاویه بن عمار که در هر دو حدیث دعای خاصی برای زیارت وداع نقل شده و در بخشی از آن نین آمده است:

اللهم لا تجعله آخر العهد من زيارة نبيك عليه وآله السلام، و أن توفيتني فاني أشهد

فی ممتی علی ما أشهد علیه فی حیاتی (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۵۷۵؛ کلینی،

۱۳۷۵ش، ج ۴، ص ۵۶۳؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۱)

خداوندا، این را آخرین زیارت من از قبر پیامبرت - که درود بر او و خاندانش باد -
قرار مده و اگر مرا از دنیا بردی، من بر آنچه در حال حیاتم به آن شهادت داده‌ام،
پس از مرگ هم بر همان شهادت می‌دهم.

همچنین در روایت زید شحام پس از زیارت ائمه بقیع به زیارت وداع آنان اشاره شده

است. (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۸۰؛ مفید، ۱۴۱۰ق، ص ۴۷۶)

زیارتنامه خاصی برای زیارت وداع هر یک از معصومین علیهم‌السلام در منابع روایی وارد شده
است؛ چنان‌که ابن قولویه از قول ابن ولید در کتاب الجامع، زیارت وداع امیرالمؤمنین علیه‌السلام را
از لسان امام کاظم علیه‌السلام نقل کرده است (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۴۶؛ مفید، بی‌تا، ۸۶؛ طوسی،
۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۳۰).

ابن مشهدی نیز زیارتنامه‌ای برای وداع سیدالشهدا علیهم‌السلام هنگام خروج از روضه مقدسه نقل
کرده است. (ابن مشهدی، ۱۴۱۹ق، ص ۴۶۵)

همچنین زیارتنامه‌هایی برای وداع حرم حضرت ابوالفضل العباس علیه‌السلام (ابن قولویه،
۱۳۵۶ش، ص ۲۵۸)، امام موسی بن جعفر علیه‌السلام، امام محمد تقی علیه‌السلام و وداع امام هادی و امام
عسکری علیه‌السلام ذکر شده است.

۱۳. پشت نکردن به ضریح هنگام خروج

از دیگر آداب زیارت، پشت نکردن به ضریح هنگام خروج و عقب عقب رفتن است. ابن
مشهدی در زیارت وداع امام حسین علیه‌السلام روایت می‌کند: «اُخْرِجْ وَلَا تُؤَلِّ ظَهْرَكَ». (ابن مشهدی،
۱۴۱۹ق، ص ۴۶۵؛ فیض کاشانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۳۹۷)

شیخ صدوق و شیخ طوسی در آداب زیارت امام رضا علیه‌السلام می‌گویند: «فَإِذَا خَرَجْتَ مِنَ
الْقُبَّةِ فَلَا تُؤَلِّ وَجْهَكَ عَنْهُ حَتَّى يَغِيبَ عَنْ بَصَرِكَ» (شیخ صدوق، ۱۴۰۴ق، ج ۲، ص ۶۰۶؛ طوسی،
۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۹۰)؛ «هنگامی که از قبه شریف خارج شدی روی خود را از آن برنگردان تا

اینکه ضریح از دیدگان غایب شود».

از جمله عمومات قابل استدلال برای این ادب زیارت، روا تی است که دلالت می کند زیارت معصومین علیهم السلام در حال حیات و ممات مساوی است؛ مانند: «فَأِنَّهُ مَنْ زَارَنِي فِي حَيَاتِي، فَقَدْ زَارَنِي فِي مَمَاتِي وَمَنْ زَارَنِي فِي مَمَاتِي فَقَدْ زَارَنِي فِي حَيَاتِي». (ابن قولویه، ۱۳۵۶ش، ص ۲۸۷ و ۲۸۸) همان طور که در حال حیات امام، رعایت ادب در حضور ایشان لازم است و پشت کردن به ایشان جایز نیست، در حال ممات هم پشت کردن به امام - به ویژه اگر از روی بی احترامی باشد جایز نیست؛ از این رو فقها نماز خواندن جلوی قبر امام را در صورتی که بی احترامی محسوب شود، حرام شمرده اند. (خمینی، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۴۹۴)

نتیجه گیری

دین مقدس اسلام پیروان خود را به رعایت آداب اجتماعی - در گفتار و رفتار - در برخورد با دیگران و هنگام حضور در اماکن اجتماعی سفارش می کند. حضور در حرم مقدس معصومین علیهم السلام، علاوه بر اینکه یکی از اماکن اجتماعی است، شرفیابی به محضر اولیا و بزرگان است که از نظر یک فرد مسلمان زندگان جاوید، و ناظر بر احوالات مزور خود هستند؛ بنابراین رعایت آداب حضور در مقابل قبور آنان، مانند حیاتشان لازم است. برخی از این آداب جنبه الزامی دارند و از واجبات شمرده می وند و برخی دیگر جنبه استحبابی دارند. رعایت هر دو مورد در روایات و سخنان فقها - بر حسب وجوب و استحباب آنها - سفارش شده است.

منابع

١. ابن ادریس، محمد بن احمد (١٤١٠ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
٢. ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (١٤١٢ق/١٩٩٢م). المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوك، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، چاپ اول.
٣. ابن حجر هیتمی، احمد بن محمد (٢٠٠٠م). الجوهر المنظم فی زیارة القبر الشریف النبوی المکرم، تحقیق و تعلیق محمد زینهم، قاهره، مکتبه مدبولی، چاپ اول.
٤. ابن حمزه طوسی، محمد بن علی (١٤٠٨ق). الوسيلة الی نیل الفضیلة، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
٥. ابن زهره حلبی، حمزة بن علی (١٤١٧ق). غنیة النزوع الی علمی الأصول و الفروع، به کوشش بهادری، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.
٦. ابن طاووس، سیدعلی بن موسی (١٤١٦ق). مصباح الزائر، تحقیق مؤسسة آل البيت علیه السلام لإحياء التراث، قم، مؤسسة آل البيت علیه السلام لإحياء التراث، چاپ اول.
٧. _____ (١٤١٨ق). اقبال الاعمال، به کوشش القیومی، قم، دفتر تبلیغات.
٨. _____ (١٣٣٠). جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع، قم، دار الرضی.
٩. ابن فهد حلبی، احمد بن محمد (١٤٠٩ق). الرسائل العشر، قم، کتابخانه مرعشی نجفی.
١. ابن قولویه، جعفر بن محمد (١٣٥٦ش). کامل الزیارات، تحقیق عبدالحسین امینی، نجف، دارالمرتضویه.
١٠. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (١٤٠٨ق). البداية و النهاية فی التاريخ، به کوشش علی شیری، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
١١. ابن مشهدی، محمد بن جعفر (١٤١٩ق). المزار الكبير، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
١٢. اردبیلی، احمد بن محمد (١٣٦٢ش). مجمع الفائدة و البرهان فی شرح ارشاد الاذهان، قم،

مجتبی عراقی.

۱۳. اصفهانی، محمدتقی (۱۴۲۷ق). تبصرة الفقهاء، بی جا، مجمع الذخائر الاسلامیه.
۱۴. امینی، عبدالحسین (۱۴۱۷ق). الزيارة، قم، بی جا.
۱۵. انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق). کتاب الطهارة، قم، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری.
۱۶. بحرالعلوم بروجردی، سیدمهدی (۱۴۲۷ق). مصابیح الاحکام، قم، میثم تمار.
۱۷. بحرانی، آل عصفور، حسین بن محمد (۱۴۲۱ق). سداد العباد و رشاد العباد، قم، کتاب فروشی محلاتی، چاپ اول.
۱۸. بحرانی، یوسف بن احمد (۱۴۰۵ق). الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهرة، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۹. بهبهانی، محمدباقر (۱۴۲۴ق). مصابیح الظلام، قم، مؤسسه العلامة المجدد الوحيد البهبهانی.
۲۰. بهجت فومنی، محمدتقی (۱۴۲۸ق). استفتائات، قم، دفتر معظم له، چاپ اول.
۲۱. پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری، سخنان رهبری در کهکیلویه و بویر احمد، در آستانه محرم ۱۴۱۵ (۱۳۷۳/۳/۱۷).
۲۲. جزیری، عبدالرحمان و غروی، سیدمحمد و یاسر، مازح (۱۴۱۹ق). الفقه علی المذاهب الأربعة و مذهب أهل البيت عليهم السلام، بیروت، دارالثقلین.
۲۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵ش). ادب فنای مقربان، قم، نشر اسراء.
۲۴. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). تفصیل وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعة، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام.
۲۵. _____ (۱۴۱۲ق). هداية الأمة الی احکام الاثمه - منتخب المسائل، مشهد، مجمع البحوث الاسلامیه، چاپ اول.
۲۶. حسینی زبیدی، محمد مرتضی (۱۴۱۴ق). تاج العروس من جواهر القاموس، مصحح علی هلالی و علی یسری، بیروت، دارالفکر.
۲۷. الخفاجی، احمد محمد عمر (۱۳۲۷ق). نسیم الرياض شرح الشفاء للقاضی عیاض، مصر، المطبعة الأزهریه.
۲۸. خمینی، سیدروح الله (۱۳۶۸ش). توضیح المسائل، تهران، مؤسسه نشر آثار امام خمینی رحمته الله.
۲۹. _____ (۱۳۷۹ش). تحرير الوسيلة، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته الله.

۳۰. _____ (۱۴۲۴ق). توضیح المسائل محشی، قم، جامعه مدرسین، چاپ هشتم.
۳۱. دهخدا، علی اکبر و دیگران (۱۳۷۷ش). لغتنامه، تهران، مؤسسه لغتنامه و دانشگاه تهران.
۳۲. دیلمی، حمزة بن عبدالعزيز (۱۴۱۴ق). مراسم العلوية فی الاحکام النبویه، مصحح: محسن حسینی امینی، قم، مؤسسه اهل البيت.
۳۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دار القلم - الدار الشامیة.
۳۴. _____ (۱۴۱۶ق). مفردات الفاظ القرآن، تحقیق صفوان عدنان داودی، دمشق، دارالقلم، بیروت، الدار الشامیة.
۳۵. سبزواری، سید عبدالاعلی (۱۴۱۳ق). مهذب الاحکام، قم، مؤسسه المنار.
۳۶. سمهودی، نورالدین علی (۲۰۰۶م). وفاء الوفا باخبار دار المصطفی، به کوشش خالد عبدالغنی، بیروت، دار الکتب العلمیة.
۳۷. شبیری زنجانی، سید موسی (۱۴۲۷ق). مناسک الحج، قم، شهاب الدین.
۳۸. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق). المزار، تحقیق مدرسه امام مهدی علیه السلام و محمد باقر موحد ابطحی اصفهانی، قم، مدرسه امام مهدی علیه السلام.
۳۹. _____ (۱۴۱۹ق). ذکری الشيعة فی احکام الشریعة، قم، آل البيت علیهم السلام.
۴۰. _____ (۱۴۱۷ق). الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، قم، انتشارات جامعه مدرسین.
۴۱. شهید ثانی، زین الدین بن علی (بی تا). رسائل الشهید، قم، بصیرتی، سنگی.
۴۲. شیخ صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۴ق). من لا یحضره الفقیه، به کوشش غفاری، قم، نشر اسلامی.
۴۳. صدر حاج سیدجوادی، سید احمد و دیگران (۱۳۷۵ش). دائرة المعارف تشیع، تهران، نشر شهید سعید محبی.
۴۴. صیمری، مفلح بن حسن (۱۴۱۷ق). کشف الالتباس عن موجز أبي العباس، قم، مؤسسه صاحب الامر.
۴۵. یزدی، سیدکاظم (۱۴۱۹ق). العروة الوثقی محشی، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول.
۴۶. _____ (۱۴۲۸ق). العروة الوثقی مع التلیقات، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب.
۴۷. طباطبائی، سیدعلی (۱۴۱۲ق). ریاض المسائل، قم، النشر الاسلامی.

۴۸. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ش). مجمع البحرين، مصحح: احمد حسینی اشکوری، تهران، مرتضوی.
۴۹. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). الخلاف، قم، جامعه مدرسین، چاپ اول.
۵۰. _____ (۱۴۰۷ق). تهذیب الأحكام، تصحیح حسن الموسوی خراسان، دارالکتب الإسلامیه، تهران.
۵۱. _____ (۱۴۱۱ق). مصباح المتهجد و سلاح المتعبد، بیروت، مؤسسه فقه الشیعه.
۵۲. _____ (۱۴۱۴ق). امالی، قم، دارالثقافة.
۵۳. علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۹ق). نهاية الأحكام فی معرفة الاحکام، قم، مؤسسه آل البيت عليه السلام.
۵۴. عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران، المطبعة العلمیه.
۵۵. غزالی، محمد بن محمد (۱۳۸۴ش). احياء علوم الدين، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ پنجم.
۵۶. فاضل هندی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). كشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحكام، قم، نشر اسلامی.
۵۷. فخرالمحققین حلی (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
۵۸. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ق). الوافی، به کوشش ضیاءالدین، اصفهان، مکتبه الامام امیرالمؤمنین عليه السلام.
۵۹. _____ (بی تا). مفاتیح الشرائع، ۳ جلد، قم، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی رحمته الله، چاپ اول.
۶۰. _____ (۱۴۱۸ق). النخبة فی الحکمة العملية و الأحكام الشرعية، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ دوم.
۶۱. فیومی، احمد بن علی (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر، قم، دارالهجرة.
۶۲. قمی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۴ق). تفسیر القمی، تصحیح طیب موسوی جزائری، قم، دارالکتاب.
۶۳. کاشف الغطاء، علی بن محمد رضا (۱۴۲۳ق). المختصر من مرشد الأنام لحج بیت الله الحرام،

نجف، مؤسسه كاشف الغطاء، مطبعة الآداب، چاپ دوم.

۶۴. كفعمی، ابراهیم بن علی (۱۴۰۵ق). المصباح (جنة الأمان الواقية)، دار الرضى (زاهدی).
۶۵. _____ (۱۴۱۸ق). البلد الأمين و الدرع الحصين، بيروت، مؤسسة الأعلمي للمطبوعات.
۶۶. كلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵ش). الكافي، به كوشش غفاری، تهران، دار الكتب الاسلامیه.
۶۷. مجلسی، محمداقبر (۱۳۶۳ش). مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول، به كوشش رسولی، تهران، دار الكتب الاسلامیه.
۶۸. _____ (۱۴۰۳ق). بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، تحقیق جمعی از محققان، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۶۹. _____ (۱۴۰۶ق). ملاذ الأخيار فی فهم تهذیب الأخبار، تصحیح مهدی رجائی، قم، كتابخانه آية الله مرعشی نجفی.
۷۰. محقق ثانی (محقق كركی) علی بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم، مؤسسه آل البيت.
۷۱. محمدی ری شهری، محمد با همكاری پژوهشكده علوم و معارف حدیث (۱۳۸۸ش). دانشنامه امام حسین عليه السلام، قم، دارالحدیث.
۷۲. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). المقنعة، قم، كنگره جهانی هزاره شیخ مفید، (الف).
۷۳. _____ (۱۴۱۳ق). كتاب المزار (مناسك المزار)، تحقیق محمداقبر ابطحی، قم، كنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ب).
۷۴. _____ (۱۴۱۳ق). الاشراف فی عامه فرائض، قم، كنگره جهانی هزاره شیخ مفید (ج).
۷۵. نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ق). جواهر الكلام فی شرح شرايع الاسلام، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۷۶. نراقی، احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق). مستند الشيعة فی احكام الشريعة، قم، آل البيت.
۷۷. همدانی، رضا (۱۴۲۱ق). مصباح الفقيه، به كوشش باقری و دیگران، قم، مهدی موعود.
۷۸. یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۸۳م). معجم البلدان، بیروت، دار إحياء التراث العربی.